

ПРИЧИНИ ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1660 РОКУ

На основі опублікованих джерел та праць українських та зарубіжних істориків досліджуються причини, що призвели до появи збройного конфлікту влітку – восени 1660 р. Потребує з'ясування процес формування цих причин у керівних колах держав-учасниць Чуднівської кампанії (Річ Посполита, Кримське ханство, козацька Україна, Росія) протягом 1659 – першої половини 1660 рр.

Автор використав документи, які дали змогу пролити світло на тенденції погіршення стосунків між Річчю Посполитою й Кримським ханством з одного боку, й Росією та Гетьманщиною – з іншого. Подается аналіз військово-політичних заходів урядів країн, пов'язаних із підготовкою до початку воєнних акцій. Значну увагу приділено міжнародним угодам, котрі мали місце у зазначений період (Гадяцька угода 1658 р., Переяславський договір 1659 р., Олівський мир 1660 р.), оскільки саме від розстановки сил у регіоні залежала успішність проведення майбутньої кампанії.

Важливим аспектом статті є спроба визначення головних факторів загострення кризових явищ у середовищі української еліти на рубежі 50-60-х рр. XVII ст.. Цілком доречним є показ причин переорієнтації переважної її більшості у бік зближення із Московією, що засвідчило втягнення Гетьманщини в російсько-польський конфлікт.

Ключові слова: козацька Україна, Росія, Річ Посполита, Кримське ханство, відносини, переговори, дипломатія, договір, протистояння, конфлікт.

Актуальність даної теми визначається необхідністю всебічного дослідження зовнішніх й внутрішніх процесів та явищ в середовищі країн-учасниць, які призвели до широкомасштабної збройної конфронтації сторін. Поглибленого аналізу потребують аспекти, пов'язані із впливом Гадяцької унії 1658 р. та Переяславських статей 1659 р. на характер міждержавних відносин між Росією, Річчю Посполитою та козацькою Україною. Їхні головні постулати відіграли не останнє місце у виборі позицій Варшави і Москви стосовно майбутньої військової кампанії й участі у ньому Гетьманщини. Мотиви перегрупування української еліти в сторону зближення із Росією також представляють собою науковий інтерес.

В силу багатьох обставин зазначена тематика залишається малодослідженою в українській історіографії й не стала предметом спеціальних досліджень монографічного характеру. По сьогоднішній день, праця В. Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 року» (1913 р.) залишається єдиним дослідженням серед вітчизняних істориків цієї проблематики. На підставі великого масиву джерел, йому вдалось показати військово-політичне тло кампанії. Певні зрушення у з'ясуванні кола проблем, пов'язаних із Чуднівською кампанією, зроблено сучасними дослідниками. Відтак, В. Смолій та В. Степанков на основі нововиявлених джерел подали під новим кутом зору передумови й перебіг збройного протистояння влітку-осінню 1660 року. Укладення й наслідки Чуднівського договору для козацької України з'ясовуються у працях В. Газіна. В. Горобець

відобразив зовнішньополітичні аспекти й військово-стратегічні заходи Чигирина, Москви і Варшави напередодні та під час проведення кампанії. Історіографічний огляд проблематики та основні бойові зіткнення розглядаються у роботах В. Степанкова.

Здобутки польської історіографії у царині даної проблематики являються більш конкретизованими й вагомішими. Творчий доробок Л. Кубалі проливає світло на хід дипломатичних переговорів під Чудновим, міжнародні заходи як польської, так і українсько-російської сторін. Інший авторитетний історик З. Вуйцік дослідив зовнішню політику польського уряду під час Чуднівської кампанії 1660 р., зокрема характер відносин з Кримським ханством, дипломатичні перипетії із державами-сусідами тощо.

Аналізуючи сучасний стан польської історіографії, відзначимо якісний стрибок у питанні вивчення характеру українсько-польських взаємин, які відбувались за доби гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького. Серед найважливіших назвемо роботи Л. Оссолінського «Компанія на Україні 1660 року», Р. Романського «Чуднів 1660», П. Кролля «Від угоди Гадяцької до Чуднова», А. Пернала «Річ Посполита обох народів і Україна» тощо. Також вагомий вклад у розроблення даної тематики належить російським історикам Б. Флорі та Т. Яковлевій. В той же час, нез'ясованими залишаються проблеми, пов'язані із виокремленням безпосередніх причин, які привели до військового зіткнення.

З початку Національної революції середини XVII ст. козацька Україна постійно перебувала в епіцентрі боротьби із Річчю Посполитою, а з 1658 р. і Росією за право на самостійний розвиток та існування. Однак, амбіції та «апетити» Москви і Варшави породили у керівних колах кожної із них тенденції до погіршення стосунків й наростання конфронтації [25, с.97]. Однією із причин появи суперечностей залишалась проблема елекції¹ Олексія Михайловича на польський трон. Кремль з часу підписання Віленського трактату не полишав надій отримати корону й суттєво зміцнити своє міжнародне становище. Однак, з часом стало зрозуміло, що керівництво Речі Посполитої не збиралось виконувати даної обіцянки [38, с.106-107]. Про що неодноразово попереджав царя ще за життя Б. Хмельницький, відзначаючи, що поляки «на веру нашу православную давно воюют и иной никогда желательными быти не могут» [10, с.548-550]. У середовищі польської еліти відверто говорили, що вибори на засіданні сейму царя на посаду короля після смерті Яна Казимира є не що інше «як омана» і її варто розцінювати не що інше як дипломатичний маневр [14, с.131]. Невдоволений таким ходом подій, Олексій Михайлович наприкінці лютого 1657 р. відправив до Варшави стряпчого К. Ієвлева з метою отримання пояснень стосовно того, «... зачем то дело замешкалось, и совершенья тому делу чаять-ли, и нет-ли от кого тому делу помешки какое» [11]. Надзвичайно інформативною, в плані з'ясування позиції вищих урядових кіл Речі Посполитої, виявилась розмова російського посла із литов-

¹ Елекція – обрання наступника трону за життя короля.

ським рефендарієм П. Бростовським. Останній, в досить зухвалій формі висунув претензії Московії: «... а ему бы, великому государю, своих ратных людей прислать, чтоб от неприятеля оборонить; и по се время мы не токмо что видим каких посылок, и мы и не слышим; и про тот наш договор уедава, учинились королевскому величеству многие неприятели, и хотят ево потеснить, чтоб коруны своей поступилса шветцкому или Ракоце» [11]. І хоча в подальшому, Ян Казимир в офіційній переписці продовжував запевнювати Олексія Михайловича про виконання домовленостей [5, с.30-31], здобута К. Ієвлевим інформація давала підстави говорити про категоричне небажання Речі Посполитої йти на такі значні поступки Російській державі [11].

Польсько-шведська війна суттєво ускладнювала ситуацію в країні [42, с.12-13]. Частина шляхти втекла за кордон «з великими достатками, придбаних в Польщі» [36, с.3]. Відповідно, російський уряд намагався скористатися із вигідного становища. Укладення 21 грудня 1658 р. у Белісарі перемир'я між Швецією і Росією сигналізувало про припинення військових дій й отримання останньою нового союзника. Примирившись із Стокгольмом, Москва суттєво посилала свою військову присутність у Литві та Гетьманщині [8, с.152]. На переконання царського оточення, в разі нападу російської армії на землі Речі Посполитої, вона не зможе довгий час чинити належний спротив. Відповідно, це значно збільшувало шанси Кремля на успіх в разі організації в майбутньому військової кампанії. Окрім того, підписання угоди засвідчувало зовнішньополітичну переорієнтацію Олексія Михайловича з балтійського курсу на український [34, с.355].

Зважаючи на свою слабкість, Річ Посполита все ж не бажала віддавати ініціативу Росії. На роль стратегічного партнера у боротьбі за козацьку Україну ідеально підходило Кримське ханство. Хан та його оточення засвідчували вороже ставлення до Москви. Бахчисарай категорично засудив Віленське перемир'я й протягом наступних років постійно підштовхував польську верхівку до відновлення війни з царем [6, с.297-298]. Мегмет-Гірей намагався не допустити поширення впливу росіян в Центрально-Східній Європі [39, с.199]. Враховуючи той факт, що у першій декаді березня 1658 р. у Чигирині між перекопським Карач-беєм та І. Виговським був укладений мирний договір [9, с.109], ханство протягом лютого-квітня 1658 р. намагався схилити Польщу приєднатися до українсько-кримського союзу й не укладати ніяких домовленостей з Московією. У випадку, якщо поляки не приймуть до уваги ці пропозиції, воно погрожує розірвати дружні стосунки з королем [3, с.215]. Відтак, у листі візира Сефєр Казі-аги до коронного канцлера С. Корицинського у квітні 1658 р. повідомлялося про відрадження нурадин-султана в Україну на допомогу І. Виговському проти опозиції й необхідності консолідації задля боротьби з Московією [5, с.61].

Відзначимо спроби Бахчисарая вдатись до тактики залякування Росії. Перебуваючи наприкінці червня-початку липня 1659 р. в Москві, посольство Мамбет-мурзи, від імені хана, висло-

вило незадоволення за вживання в царському титулі фрази «східного та західного володаря» й за наміри підкорити своїй владі Річ Посполиту та Військо Запорозьке. Тому надалі вимагали «... от-стать от таковых непристойных дел», погрожуючи воєнною акцією в межі російських земель в разі повторення спроб [19, с.146].

Неоднозначною залишалась позиція козацької України. Складність геополітичного становища робило українське суспільство вразливим до будь-яких катаклізмів, котрі відбувались всередині і поза межами держави [21, с.25]. Поступовий відхід І. Виговського від політичної програми Б. Хмельницького й водночас зближення із польським керівництвом не знайшли належної підтримки з боку більшості української еліти. Як наслідок, це спровокувало появу різного роду угруповань із власним баченням зовнішньополітичної орієнтації Української держави [26, с.117-118]. Відхилення сеймом «Нових пунктів» та внесення суттєвих змін до статей Гадяцької угоди остаточно розвіяла у середовищі українських урядових кіл ілюзії на можливість збереження за козацькою Україною права на повноцінний самостійний розвиток державних інституційні в межах Речі Посполитої [16, с.151]. Королівський посол К. Перетяткевич, котрий привіз до Чигирин новосхвалений текст договору відзначав всезагальне обурення старшинської ради постановою сенаторів. Сам же І. Виговський, розуміючи провал своєї політичної програми, заявив присутнім: «Я на вашу волю даю; що хочете, те і учиняйте». Зважаючи на факт присяги з обох сторін старшинська рада 29 квітня погодилася із запропонованими умовами [18, с.350-354]. Хвилю незадоволення викликала інформація про нобілітацію¹ групи старшин [41, с.302-305] й отримання гетьманом Любомського староства [20, с.768].

Таким чином, І. Виговський майже остаточно втратив підтримку з боку української еліти. Більшість населення також категорично не сприйняла угоду, оскільки ліквідувалися усі його здобутки українського в ході багаторічної боротьби за виборення своєї державності й зводився нанівець суверенітет козацької України. Тому, можна вважати її першопричиною зближення з Москвою й водночас поступовою конфронтацією у відносинах з Варшавою [16, с.151]. В додачу, відбулось повстання правобережного козацтва, яке очолив колишній соратник гетьмана І. Виговського – І. Богун. На переконання Т. Яковлевої, така кардинальна зміна позиції пояснювалась впертістю польської шляхти, «яка не бажала поступитися Україні малим, аби не втратити більше ...» [26, с.341]. Суть проблеми полягала і в тому, що значна частина населення Лівобережжя не довіряло гетьманській владі та прагнуло знайти захисника в особі царя. Воно категорично не бажало вести будь-яких переговорів стосовно повернення під зверхність короля. До того ж тут знаходились російські військові підрозділи. За таких умов, продовження збройних сутичок з ними означало втягнення українського суспільства в наступний етап громадянської війни [21, с.33-34].

¹ Нобілітація – отримання шляхетського титулу.

Отримавши владу восени 1659 р., молодий Ю. Хмельницький спробував налагодити стосунки із Московією [8, с.165]. Гетьманський уряд, на скликаній у Жердовій Долині раді, розробив текст нового українсько-російського договору. Його головні пункти передбачали наступні положення: 1) виведення із українських земель (окрім Києва) московських військ; 2) самостійне обрання козаками гетьмана по обидва боки Дніпра; 3) право на міжнародні відносини й укладення спільно з росіянами мирних угод; 4) включення до складу Гетьманщини північної Чернігівщини й частини Білорусії; 5) обопільна присяга на знак гарантії вірності домовленостям тощо [2, с.255-257]. Таким чином, умови договору засвідчували прагнення збереження суверенітету України на засадах її конфедеративного зв'язку з Росією [21, с.34].

Однак, на заваді реалізації цього задуму стала непоступлива позиція князя О. Трубецького. 17 жовтня 1659 р. у Переяславі йому вдалося нав'язати старшинській раді ухвалення нових сфальсифікованих статей Переяславсько-Московської угоди 1654 р. та додаткових пунктів, за яких статус козацької України змінювався із конфедерації до автономії в складі Росії [2, с.262]. Один із пунктів договору наказував українському керівництву «... не на якіє Ляцкіє прелести не прельцатца, также и про Московское государство никаким ссорам не верить» [2 с.265]. Наслідки українсько-російських переговорів спровокували повторне загострення внутрішньополітичної ситуації, як у випадку із Гадяцькою угодою в травні 1659 р. Полковники семи правобережних полків відмовились визнавати Переяславський договір [21, с.35].

Зважаючи на ігнорування російською стороною вимог української еліти, існувала ймовірність кардинальної зміни українським керівництвом вектору міжнародної політики наперекір укладеному у Переяславі договору в сторону Речі Посполитої та Криму. Але в даному випадку на користь Москви зіграв один важливий момент. Наприкінці жовтня 1659 р. трансільванський князь Дьєрдь II Ракоці розбив турецькі війська й відновив свою владу. З його допомогою керівні посади у Валахії та Молдавії отримали противники Порту – Міхня III та Костянтин Щербан відповідно й розпочали на місцях масові повстання. Султан наказав хану негайно придушити виступи [24, с.509]. 1 листопада Дьєрдь II Ракоці надіслав листа Олексію Михайловичу, в якому закликав боротися «против опшого недруга» – султана [12, с.313-314]. Як бачимо, відсутність татар й слабкість позицій Польщі зводили нанівець шанси гетьманського уряду отримати їхню підтримку в разі конфлікту із Росією [24, с.510].

Слід звернути увагу на відчайдушні спроби уряду Ю. Хмельницького продовжити курс на досягнення незалежності, уникаючи при цьому військового конфлікту із сусідніми державами. У листі від 5 лютого 1660 р. до С. Беневського, Ю. Хмельницький підкреслював, що не має наміру шукати підтвердження свого гетьманства «ні царськими грамотами, ні королівськими привілеями» [18, с.416]. Характерною рисою в плані ведення міжнародної політики для гетьманського уряду стало прагнення лише декларативно пере-

бувати під протекторатом царя або короля [4, с.63]. Красномовною в цьому плані є висловлена влітку 1659 р. фраза кримського посла Мамет-мурзи, котрий застерігав російських політиків залишити наміри «присвоить к Россії Днепровских (Малороссійских) козаков, не желаючих бытъ в чьем либо подданстве» [19, с.146]. На думку коронного обозного А. Потоцького, козацька еліта намагалась загострити суперечності між Варшавою та Москвою. З одного боку, вона дозволяла зберігати рівновагу між сторонами, з іншого – можливість самостійно втілювати в життя свою політичну програму [18, с.387-388; 27, с.18-19].

Рубіж 1659-1660-х років вважається переломним моментом у російсько-українсько-польських стосунках. Зрив Гадяцької угоди 1659 р. з Річчю Посполитою та укладення українсько-російської угоди в Переяславі в жовтні 1659 р. породили ситуацію, за якої ініціатива в боротьбі за Україну знову перейшла до рук російського уряду [8, с.164]. Отримавши інформацію на початку грудня 1659 р. про прийняття Гетьманщиною протекторату царя, польське керівництво вважало за доцільне не форсувати подій. Спочатку планувалось завершити війну зі Швецією, а вже потім перейти до вирішення «українського» питання [33, с.331; 37, с.280].

Перебування у Чигирині на початку 1660 р. довіреної особи С. Беневського посла Селецького внесло значні корективи до планів королівського двору. Отримана ним інформація давала підстави вважати, що українське керівництво робить ставку на дружбу з Росією. Зокрема, під час розмови Ю. Хмельницького з генеральним осавулом І. Ковалевським, останній стверджував, що «ляхи не мають жодної сили: якби пішли б в їх землі, то ніде і собака на нас не загавкала б, бо війська немає» [34, с.626-627; 8, с.170]. Коронний обозний А. Потоцький, підрозділи якого перебували на українських теренах, притримувався наступної точки зору. Аналізуючи внутрішньополітичну ситуацію в Гетьманщині наприкінці 1659 р., він повідомляв короля про безперспективність переговорного процесу. Єдиним, на його думку, вірним варіантом було «силою зброї» повернути втрачені території. Врешті-решт, саме до цієї пропозиції почали схилитися представники польської еліти [18, с.387].

Наприкінці січня 1660 р. відбулось вторгнення в межі Гетьманщини 15 тисячної армії жовнірів на чолі з коронним гетьманом С. Потоцьким [22, с.242]. Згідно розробленого плану дій, передбачалось захопити якомога більше українських територій й залишити у ній на постій свої війська, що було неприпустимо для козацької України [33, с.332]. Агресивності польській політиці додавали заклики Бахчисарая, позиція якого стосовно Гетьманщини суттєво змінилась після отримання інформації про українсько-російське примирення. Мегмет-Гірей закликав польське командування не гаяти часу й готуватися до походу. Зі своєї сторони, хан обіцяв надати належну військову допомогу [18, с.408]. Із початком 1660 р. до українського та російського урядів активно надходили відомості про збір кримського війська й рух окремих його підрозділів в напрямі Гетьманщини [1, с.16, 19, 31].

В цей же час, ще одним каталізатором конфлікту став екс-гетьман І. Виговський. У своїх зверненнях до керівництва Речі Посполитої він наполягав на необхідності початку воєнної кампанії проти противника. Позиція екс-гетьмана пояснювалась бажанням відновити свою владу, а також звісткою про вбивство росіянами брата Данила. З жалем у душі констатував: «... нічого іншого мені не залишилось, лише як проливати власну кров за й. к. м. та мою вітчизну» [18, с.398-409, 414-415]. У його підпорядкуванні знаходились 8 козацьких корогв, котрі були сформовані із залишків вірних йому козаків, а також кавалерійський та драгунський полки. Він виявляв готовність надати їх у розпорядження коронного гетьмана [40, с.8-9]. Як слушно зауважила Т. Яковлева, саме І. Виговський протягом зими 1659-1660 рр. «був тим подразником, який підштовхував їх (поляків – О.М.) до воєнних дій, не давав російським воєводам спокійно почувати себе в Україні» [27, с.55].

Зважаючи на продовження Польщею війни зі шведами, Олексій Михайлович 16 жовтня 1659 р. прийняв пропозицію князя І. Хованського розпочати активні військові дії у Литві проти армії литовського гетьмана П. Сапеги [24, с.519]. На думку більшості дослідників, саме ця подія спровокувала суттєве загострення російсько-польських взаємин й ознаменувала приближення повномасштабного воєнного зіткнення [6, с.288; 34, с.357-358; 29, с.15; 33, с.332]. Уряд Олексія Михайловича намагався змусити королівський двір вступити у переговорний процес, умови якого диктувалися б Москвою. Згідно міркувань росіян, лише військові успіхи могли змусити Річ Посполиту відмовитися від українських та литовських земель [33, с.332; 24, с.521].

Певний вплив на рішення російського уряду ініціювати військовий конфлікт мали розмови із литовським польним гетьманом В. Корвін-Госевським, котрий знаходився у російській полоні. Він попередив, що майбутні переговори у Борисові (квітень 1660 р.) не призведуть до відчутних поступок з боку Речі Посполитої. Стосовно елекції царя на польський трон, то про неї, на його думку, взагалі не могло бути й мови [24, с.521]. Впевненості у російських колах додавала інформація про скарги жовнірів, які вже довгий час не отримували платню. І. Хованський у відповіді від 17 квітня запевняв царя, що «многіе от Полубенского і от Чарнецкого из полков будут тебе служить, и меж ими будет рознь большая, для того, что пятой год им заплаты нет» [1, с.557-558].

Захоплення російськими військами наприкінці 1659 – початку 1660 рр. Турова, Пінська, Старого Бихова та інших міст створило катастрофічну обстановку для Великого князівства Литовського [24, с.524-525]. Декларуючи перед Москвою «щіри» прагнення до переговорів та припинення кровопролиття, політики вживали активні заходи для виходу із вкрай складної ситуації. Завдяки посередництву Франції та Австрії, котрі не бажали посилення впливу Московії в регіоні, полякам вдалось розпочати на січень 1660 р. переговори зі шведами [42, с.32, 37-38]. Діалог із шведськими політиками дав підстави говорити про реальну перспективу укладення найближчим

часом угоди, у випадку якщо Ян Казимир відмовиться від посягань на шведський трон та землі Лівонії [24, с.548].

Наближався час «очної ставки» між російськими та польськими послами у Борисові. На той момент ситуація склалася наступним чином: війська князя І. Хованського продовжували протягом лютого-квітня 1660 р. утримувати позиції на литовському фронті. Завдяки зусиллям козацьких підрозділів на чолі із полковниками О. Гоголем та М. Ханенком у лютому вдалось стримати наступ С. Потоцького в районі Могилева й нанести ворогові відчутних втрат. Продовження наступу вглиб Брацлавщини також не увінчався успіхом, тому польська армія змушена була покинути територію Правобережної України [23, с.79-80]. Набагато інтенсивніше розвивались дипломатичні події. Варшава будь-що намагалась добитися перемир'я із Стокгольмом. У свою чергу, Москва паралельно задіяла акцію, спрямовану на якомога швидше укладення російсько-шведського договору. У березні 1660 р. до дипломата А. Ордін-Нащокіна був відправлений піддячий Таємного приказу Ю. Нікіфоров з царськими постановами щодо підписання угоди. Передбачалося зберегти за собою завойовані в ході війни 1656-1657 рр. території й до початку літа 1660 р. укласти мир [24, с.536-537]. У випадку, якщо шведські політики не приймуть запропоновані умови, Олексій Михайлович погоджувався виплатити Стокгольму великі грошові суми за поступки. Однак, раптова смерть короля Карла X 2 квітня та складність переговорного процесу між сторонами перекреслили стратегічний план росіян, мотив якого ґрунтувався на недопущенні припинення польсько-шведської війни [13, с.20-21].

Тим часом російське посольство князя Н. Одоєвського та українське посольство ніжинського полковника В. Золотаренка у Борисові вимагали від комісарів назавжди відмовитися від претензій на «Малою Русь й Вольнь й Подоль», припинити військові дії у Литві й визнати за Олексієм Михайловичем титул самодержця Білої та Малої Росії [2, с.15-16]. Гострі суперечки викликав беззаперечний факт присяги Ю. Хмельницького спочатку королю, а вже згодом царю [27, с.16; 24, с.542]. Обидві сторони явно не бажали йти на компроміс. Комісари шукали зручного моменту аби розірвати перемовини. І така можливість їм випала. 3 травня в Олівському монастирі під Гданськом був підписаний мир між Річчю Посполитою та Швецією. Без сумніву, ця подія ознаменувала безповоротний курс Корони Польської на перегрупування військових сил проти Росії та України [28, с.362]. Окрім того, вдалі дії жовнірів руського воеводи С. Чарнецького біля Ляховичів на початку травня 1660 р. суттєво ускладнювали реалізацію стратегічних планів росіян на литовському фронті [15, с.34].

На переконання більшості істориків, переговори у Борисові були приречені від самого їхнього початку. Наприклад, В. Герасимчук говорив про чітко продуману дипломатичну акцію з боку Варшави, котра не могла призвести до конкретного компромісного рішення [6, с.296]. Завдяки борисівському з'їзду, королівський двір прагнув завершити передислокацію окремих підрозді-

лів з Литви в Україну й заплутати супротивника [35, с.6]. 4 червня 1660 р. у Варшаві відбулась військова рада під керівництвом Яна Казимира. Ухвалені рішення засвідчили скликання посполитого рушення проти Московії та Гетьманщини [29, с.17-18]. Як констатував З. Вуйцик, «Річ Посполита знаходилась на межі широко-масштабної кампанії зі своїм потенційним східним сусідом, шлях до успіху якої лежав в козацькій Україні» [42, с.41].

На противагу Польщі, Москва не поспішала реагувати на результат переговорів у Борисові. Російський уряд продовжував вестися себе доволі самовпевнено. Причиною цьому наступні моменти: по-перше, Олексій Михайлович та його найближче оточення вважали, що армії І. Хованського цілком вистачить для нанесення остаточної поразки ворогу. По-друге, вони із значним запізненням дізналися про польсько-шведський мир (приблизно в другій половині травня) [24, с.555, 566]. Розгром військ І. Хованського під Полонкою 18 червня остаточно перекреслив амбіції Кремля й надію про можливість уникнення конфлікту [31, с.487].

Внаслідок проведення головнокомандувачем українсько-російської армії, київським воеводою В. Шереметьєвим 17 липня в околиці Василькова військової ради з участю гетьмана й старшини був ухвалений план кампанії. Він передбачав наступ лівобережних полків під проводом наказного гетьмана Т. Цицюри проти поляків. Завданням Ю. Хмельницького разом із правобережним полком було «... хану Кримському противлятися й отпор чинити» й не допустити його з'єднання із жовнірами [2, с.33]. Загальна чисельність військ становила близько 60 тис. осіб [22, с.243]. Впадає у вічі агресивність й самовпевненість В. Шереметьєва. У своїх заявах, воевода висловлювався про взяття в найближчому часі Кракова й королівських клейнод [43, с.18]. Відчувалась і його недовіра до молодого гетьмана та його соратників, що лише ускладнювало реалізацію поставлених завдань [26, с.306].

Польське керівництво також проводило мобілізаційні заходи. Засідання військової ради, які тривали з 24 травня по 4 червня давали підстави говорити про наступне. Командування армією доручили коронному гетьману С. Потоцькому та коронному маршалку Є. Любомирському. Руський воевода С. Чарнецький отримав наказ об'єднатися із частиною литовської армії і, керуючи окремим корпусом, діяти на території Волинського воеводства [7, с.53]. Не маючи відомостей про місце перебування кримської орди, Ян Казимир на початку червня відправив ротмістра С. Бідзинського до нурадин-султана із пропозицією відправитися на зустріч польському війську у Старокостянтинів [43, с.20; 7, с.53]. За даними учасника подій шотландця П. Гордона, 20 серпня у Луцьк, де дислокувалися на той час основні польські війська, прибув татарський посол з повідомленням про перебування на території козацької України 40 тис. орди. Об'єднання із нею відбулось в останніх днях серпня поблизу Вишнівця. У підсумку, польсько-татарські сили налічували понад 70 тис. підготовлених вояків. Кампанія входила у свою кульмінаційну фазу [7, с.55; 30, с.51].

Отож, зважаючи на завершення російсько-шведської війни наприкінці 1658 р., геополітична обстановка створила сприятливі умови для наступу Росії на Річ Посполиту. Відтак, стрімкий марш князя І. Хованського на територію Великого князівства Литовського спровокував суттєве загострення двохсторонніх відносин й ознаменував перехід конфлікту із політичної площини у військову. На користь Московії свідчили і наступні чинники: поперше, розчарування переважною більшістю української еліти й населення загалом результатами Гадяцьких ухвал у травні 1659 р. дозволяло розраховувати на їх підтримку під час воєнних дій; подруге, агресивна позиція проросійськи налаштованої лівобережної частини населення унеможлиблювала процес наагодження взаємин з Польщею в процесі проведення переговорів.

Звістка про укладення у жовтні 1659 р. козацькою Україною угоди із Росією викликало вкрай негативну реакцію зі сторони правлячих кіл Речі Посполитої. Зважаючи на внутрішні суперечності в середовищі козацької еліти стосовно вибору зовнішньополітичного орієнтира, польські політики вирішили скористатись можливістю повернення Гетьманщини під зверхність короля. Поновлення кримсько-польського воєнно-політичного союзу значно підвищували перспективи реалізації стратегічних завдань. Фінальним акордом міжнародної політики королівського двору на шляху до початку військової кампанії проти ворога стало укладення мирної угоди зі Швецією, що повністю «розв'язало руки» Речі Посполитій. Не останню роль в початку війни відіграли амбіції Москви та Варшави. Отримання сфер впливу на гетьманські території давали можливість суттєво зміцнити міжнародне становище кожної з них й продовжити боротьбу за статус гегемона в Центральній-Східній Європі. На превеликий жаль, уряд Ю. Хмельницького, перебуваючи у вкрай складному становищі, змушений був погодитися на роль «допоміжного гравця» в стратегічних планах Росії, де інтереси українського народу відходили на другий план.

Список використаних джерел і літератури:

1. Акты Московского государства. – СПб., 1901. – Т.3. – 674 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т.4. – 276 с.; 1853. – Т.5. – 288 с.; 1879. – Т.11. – 820 с.
3. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657-1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи / А. Бульвінський. – К., 2008. – 612 с.
4. Волк-Карачевский В.В. Борьба Польши с козачеством в второй половине XVII и начале XVIII века [Текст] / В.В. Волк-Карачевский. – К., 1899. – 362 с.
5. Герасимчук В.І. Матеріали до історії Козаччини XVII ст. / В.І. Герасимчук // Василь Герасимчук : життя і творчість (1880-1994). – Львів, 1994. – 146 с.
6. Герасимчук В.І. Перед Чуднівською кампанією / В.І. Герасимчук // Наук. зб., присвячений М.Грушевському. – Львів, 1906. – С. 288-300
7. Гордон П. Дневник 1659-1667 / П. Гордон ; [переклад Д. Федосова]. – М. : Наука, 2003. – 315 с.

8. Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В.М. Горобець. – К., 2007. – 462 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., Т.10. – Ч.1. – 394 с.
10. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) / [упоряд.: І. Крип'якевич та І. Бутич]. – К., 1961. – 770 с.
11. Документи епохи Богдана Хмельницького 1656 і 1657 гг., извлеченные из Главного Московского архива Министерства иностранных дел [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.Voslit/info/Texts/Dokumenty/Ukraine/Dok_Bogd_Chmeln/index.htm
12. Исторические святые народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: документы и материалы: в 3-х томах. – М., 1968. – Т. 2: 1633-1673 гг. / [состав.: А.А. Новосельский, Л.В. Черепнин и др.]. – 446 с.
13. Кайданов И. Краткое изложение дипломатии Российского двора, со времени возшества на Всероссийский престол дома Романовых до кончины государя императора Александра I / И. Кайданов. – СПб., 1833. – Ч.1. – 240 с.
14. Костомаров М.І. Гетьманування Івана Виговського та Ю. Хмельницького / М.І. Костомаров. – Тернопіль, 1891. – 234 с.
15. Летопись Самовида о войнах Богдана Хмельницкаго и о междуособиях, бывших в Малой России по его смерти. – М., 1846. – 152 с.
16. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 рр.: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // В. Липинський: твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – 344 с.
17. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину (1592-1699) / Н.И. Павлищев. – С-Пб., 1887. – Т.2. – 405 с.
18. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1898. – Т. 1. – 600 с.
19. Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н.Н. Бантыш-Каменским в 1808 году. – Симферополь, 1893. – 228 с.
20. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства 1569-1673 рр.). – К., 2002. – 984 с.
21. Смолій В. Правобережна Україна в другій половині XVII ст.: проблема державотворення / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1993. – 70 с.
22. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
23. Соловйов С. История России с древнейших времен / С. Соловйов. – М., 1961. – Кн. III. – Т. XI. – 340 с.
24. Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.) / Б.Н. Флоря. – М., 2010. – 656 с.
25. Чухліб Т.В. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.) / Т.В. Чухліб. – К., 2008. – 86 с.
26. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – 448 с.
27. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. – 644 с.
28. Darowski A. Trzydzieści lat traktatów pokojowych (1656-1686) / A. Darowski. – Peterburg, 1895. – 552 s.
29. Hnilko A. Wyprawa cydnowska. [Текст] / A. Hnilko. – Warszawa, 1931. – 112 s.
30. [Jerlicz J.] Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa; Petersburg, 1853. – Т. 2. – 214 с.
31. Kersten A. Stefan Czarniecki / A. Kersten. – Lublin., 2005. – 662 с.

32. Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie / Kossarzecki K. – Kraków, 2005. – 448 s.
33. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008. – 412 s.
34. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922. – 652 s.
35. Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku / L. Ossoliński. – Warszawa, 1995. – 68 s.
36. Pasek J. Reszty rekopisumu (1656-1688 rr.) / J. Pasek. – Wilno, 1861. – 398 s.
37. Pernal A.B. Rzeczpospolita Obojga Narodow a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659 / A.B. Pernal. – Warszawa : Księgarnia Akademicka, 2011. – 323 s.
38. Plebanski J.K. Jan Kazimierz Waza. Maria Ludowika Gonzaga. Dwa obrazy historyczne / J.K. Plebanski. – Warszawa, 1862. – 344 s.
39. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. / L. Podhorodecki. – Warszawa, 1987. – 308 s.
40. Romański R. Cudnów 1660 / R. Romański. – Warszawa, 1996. – 192 s.
41. Volumina Legum. – СПб. – Т. IV. – 1859. – 502 с.
42. Wojcik J. Traktat andruszowski i jego geneza / J. Wojcik. – Warszawa, 1959. – 280 s.
43. Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania króla Jana Kazimierza pod wodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Panskim 1660 // Tłum. M. A. Hnilko. – Warszawa, 1922. – Т.ІІІ. – 128 s.

А. Мацьков

ПРИЧИНЫ ЧУДНОВСКОЙ КАМПАНИИ 1660 ГОДА

На базе опублікованих джерел і праць українських і зарубіжних істориків досліджуються причини, що привели до появи збройного конфлікту літом-осінню 1660 г. Треба вияснити процес формування цих причин в керівних колах держав-учасниць Чудновської кампанії (Реч Посполита, Кримське ханство, казачья Україна, Росія) в період 1659 – першої половини 1660 гг.

Автор використовує документи, що дозволили пролити світ на тенденції змін у відносинах між Речю Посполитою і Кримським ханством з однієї сторони, і Росією і Гетьманщиною – з іншої. Дана аналіз воєнно-політичних дій урядів країн, пов'язаних з підготовкою до початку воєнних дій. Значне увагу приділено міжнародним угодам, які мали місце в вказаний період (Гадяцький договір 1658 г., Переяславський договір 1659 г., Оливський мир 1660 г.), оскільки саме від розстановки сил в регіоні залежала успішність проведення майбутньої кампанії.

Важливим аспектом статті є спроба визначити основні фактори загострення кризових явищ в середній українській еліті на рубежі 50-60-х гг. XVII в. Вовне уместним є показ причин переорієнтації переважної більшості її сторони до зближення з Росією, що означало залучення Гетьманщини в руско-польський конфлікт.

Ключевые слова: казачья Україна, Росія, Реч Посполита, Кримське ханство, відносини, переговори, дипломатія, договір, протистояння, конфлікт.

THE REASONS OF CHUDNIV CAMPAIGN OF 1660

Based on the published sources and works of Ukrainian and foreign historians, the article investigates the reasons that led to the armed conflict in summer – autumn of 1660. It is necessary to clarify the process of these reasons formation in the governing circles of Chudniv Campaign States Parties (the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean Khanate, Cossacks Ukraine, and Russia) during 1659 – the early 1660.

The author used the documents that helped to shed light on the trends of worsening relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate on the one hand, and Russia and the Hetmanate – on the other. The analysis of military and political government events related to the preparation to military actions is given in the article. Special attention is paid to the international agreements that took place during that period (The Treaty of Hadiach of 1658, The Pereyaslav Articles of 1659, The Treaty or Peace of Oliva of 1660). The success of the future campaign depended on the alignment of forces in the region.

An important aspect of the article is the attempt to determine the main factors of the crisis aggravation in the environment of the Ukrainian elite at the turn of 50-60's of the seventeenth century. It is appropriate to show the reasons of the vast majority reorientation towards the convergence with Muscovy, which confirmed the involvement of the Hetmanate in Russian-Polish conflict.

Key words: Cossack Ukraine, Russia, the Commonwealth, the Crimean Khanate, relationships, negotiation, diplomacy, treaty, opposition, conflict.

Отримано: 11.11.2014

УДК 330.342.146:338.45(477.4)«18»

A. О. Михайлик

СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ПРОМИСЛОВІСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

В статті, на основі архівних джерел та історіографічної бази, висвітлюється розвиток промислового виробництва на території Правобережної України протягом першої половини XIX ст. Визначаються регіональні особливості становлення промисловості як під впливом дії вільного ринку, так і політико-соціальних факторів перебування краю в складі Російської імперії.

Розпочинає розвідку коротка інформація щодо історіографії порушеної проблеми.

Місцеву промисловість формували наявні тут природно-географічний чинник (корисні копалини, ландшафт місцевості, ліси, відстані) в поєднанні з соціальним (віросповідання, культурно-освітній рівень населення, економічна політика влади, військова присутність). Вони разом визначали магістральний поступ індустріального виробництва значного українського регіону, здатного забезпечити потреби і перетворитися на джерело матеріальних статків значної частини жителів краю.

Населення Правобережної України за 100 років збільшилося втричі і досягнуло наприкінці XIX ст. 10 млн. чоловік. Таке стрімке зростання стало можливим завдяки досягненню певного рівня еко-